

Ана Б. ПЕЈАНОВИЋ*

ФРАЗЕОЛОГИЈА У РЕЧНИКУ ЊЕГОШЕВА ЈЕЗИКА

Апстракт: У раду се анализира обрада фразеолошког слоја језика у *Речнику Његошева језика* – нашем првом и једином ауторском рјечнику. Разматрају се проблеми интерпретације, терминологије, методологије и семантизације овог специфичног језичког слоја Његошева идиолекта са циљем да предузета анализа буде једно од полазишта у изради првог фразеолошког рјечника писца у нас.

Кључне ријечи: фразеолошка јединица, *Речник Његошева језика*, *Његошев фразеолошки рјечник*, ауторска лексикографија, дескриптивни рјечник, тезаурус, рјечничка одредница

1. Ауторска лексикографија традиционално се бавила састављањем рјечника класика, истакнутих стваралаца националне литературе. Тако су у Русији урађени различити ауторски рјечници Пушкина, Љермонтова и Толстоја, у Енглеској – Шекспира и Милтона, рјечници Гетеа и Шилера – у Њемачкој, Сервантеса – у Шпанији. Као што видимо, и у европској ауторској лексикографији бирани су великани националне књижевности па није чудно што се и код нас избор писца у том смислу подударио са праксом у развијеним лексикографским школама. Михаило Стевановић, аутор и редактор нашег првог и још увијек јединог рјечника писца, у предговору *Речнику Његошева језика* образлаже свој подухват сљедећим ријечима: „Како само Његошево дело, тако и језик којим је оно писано, одавно су се наметали за потпуну лексичку обраду. Не само тиме што Његош иде у најзначајније наше књижевнике него што је он један

* Ванредни професор Универзитета Црне Горе

од твораца нашег књижевног језика. Он, прво, иде међу писце, ако не и испред свих других писаца новијег времена, који су за основу свог књижевног језика узели народни, за шта се залагао, беспштедно борио и што је коначно изборио Његошев велики савременик Вук Караџић” [Стевановић и др. 1983 I: VIII]. Образлажући свој избор, на другом мјесту у предговору Ставановић наглашава: <...> „синтаксичко богатство народног језика Његошева завичаја, гномски карактер његове фразеологије, проткан филозофском рефлексijом песника-мислиоца изузетне песничке даровитости, а нелишеног ни извесне филозофске учености, чине Његошев језик у тим правцима још недосегнутим у књижевном стваралаштву наших народа” [Стевановић и др. 1983 I: IX]. Наведене ријечи нашег истакнутог његошолога и данас на двјеста година од пјесникова рођења аутору ових редака изгледају не само тачним и пригодним, већ и погодним за образложење будућег пројекта фразеолошког рјечника писца [подробније у Пејановић 2012^a].

2. Колико нам је познато, у домаћој лексикографији поменути дескриптивни рјечник писца колектива аутора под редакцијом Михаила Стевановића остао је усамљени подухват на пољу наше ауторске лексикографије, изузимајући напоре појединих истраживача и тумача Његошева дјела (Милана Решетара, Антуна Барца, Ђузе Радовића, Радосава Бошковића) који су и прије Стевановићевог *Речника*, састављали рјечнике уз Његошева дјела. Међутим, такви рјечници, који су несумњиво значајни, разликују се и по намјени и по адресату од потпуних рјечника писца и своде се на тумачења мање познатих ријечи и израза и они спадају више у приручнике. Иако су веома значајни, не стоје у истом реду са анализираним дјелом ни објављени у Русији двојезични рјечници писца чији су аутори сарадници Лариновог међукатедрског лексикографског кабинета. Такав је *Српскохрватско-руски рјечник С. М. Љубише* Олге Трофимкине, састављен у Петрограду (тада Лењинграду) 1970. године. Под руководством истог аутора, а на сугестију самог Ларина и уз консултације М. Стевановића и М. Пешикана, урађен је и *Двојезични српско-руски описни рјечник романа И. Андрића* На Дрини ћуприја (*Двужычны́й сербско-руски́й объяснителный словарь к роману И. Андрича Мост на Дрине*). Картотеке поменутих двојезичних рјечника Андрића и Љубише чувају се у Лариновом кабинету на Филолошком факултету Петроградског државног универзитета. [Пешикан 1970, Герд 2011].

3. Имајући у виду горенаведене чињенице, опис фразеолошког слоја у *Речнику Његошева језика* [Стевановић и др. 1983 I и II], првом и засада једином рјечнику писца на нашим просторима, представља незаобилазни и неопходни корак у припреми пројекта *Његошева фразеолошког рјечника*. Лексикографско дјело које је предмет наше анализе објављено је 1983. године, дакле, прије пуних 30 година, али протекле године ни у ком смислу нијесу умањиле значај дјела, већ напротив – с годинама је тај значај повећан. Када ово кажемо мислимо прије свега на чињеницу да се ради о рјечнику писца, могли бисмо рећи, затвореном језичком систему, те стога обрађена грађа не подлијеже промјенама у смислу архаизације, као што је то случај са општејезичким дескриптивним рјечницима чија грађа временом застаријева усљед промјена екстралингвистичке природе, а и усљед евенутуалне измјене језичке норме. Други разлог који је допринио квалитету *Речника* представља срећна околност да је његов аутор и редактор Михаило Стевановић, осим изузетних стручних и научних референци и широког филолошког знања које је посједовао, био и значајан као живи свједок епохе која је ближа Његошевој па му је и лексички и фразеолошки фонд Његошева језика био, да тако кажемо, блискији. Стевановићеви коаутори у изради *Речника* Милица Вујанић, Милан Одавић, и Милосав Тешић били су исто тако значајни лексикографи и познаваоци пјесничког језика.

4. Корпус Његошевих дјела који је био предмет обраде *Речника Његошева језика* ексцерпиран је, како наводи у предговору Михаило Стевановић, из Целокупних дела Петра II Петровића Његоша у IV издању београдске *Просвете* и цетињског *Обода*, а поменуто издање се оцјењује као оно које најпотпуније обухвата Његошево стваралаштво. Осим шест познатих Његошевих дјела (пет поема и *Пјесама*) у грађу су ушле и лексеме из *Огледала српског*, *Биљешнице* и *Писама*. Стевановић образлаже селективну ексцерпцију лексичке грађе из *Писама*, тј. изостављање појединих чињеницом да „речи у њима су више оних који су их писали него Његошеве” [Стевановић и др. 1983 I: XI]. Из тога слиједи да наведени рјечник спада у ауторске тезаурусе с обзиром на комплетност грађе коју обрађује. И управо принцип потпуности описа грађе као веома важан критеријум у састављању рјечника писца истиче Борис Ларин, родоначелник Петроградске лексикографске школе. Према његовом мишљењу „научну вриједност имају само потпуни рјечници споме-

ника писмености или изабраног писца” [Ларин 1962]. Опис лексике у *Речнику* одликује потпуна, детаљна и тачна паспортизација према свим параметрима – временском, стилском, ареалном. У дефиницијама се огледа минуциозна анализа значења лексема, прецизна и тачна семантизација, издвајање денотативног и конотативних значења лексема Његошева идиолекта. Посебно задивљује исцрпност прозодијске интерпретације лексике којој је посвећена посебна пажња у *Речнику*, и која га стога ставља у незаобилазан приручник у сваком истраживању и тумачењу Његошевог језика и свеукупног дјела.

5. А како је интерпретиран фразеолошки слој Његошева језика у првом и једином ауторском рјечнику у нас биће ријечи даље. Лексеме које се тумаче у *Речнику Његошева језика* распоређене су по азбучном распореду рјечничких одредница, и то је најчешћи уобичајени начин који се примјењује у дескриптивним рјечницима. Фразеолошки слој језика, иако га сами аутори-састављачи не именују тако, навођен је и интерпретиран, опет како је уобичајено у општим рјечницима и језика и писца, иза појединачних одредница – лексема које улазе у састав фразеолошких израза. Састављачи се у предговору ниједном реченицом не осврћу на методологију коју су примјењивали у обради фразеологије, па ни сама ријеч *фразеологија*, која се два пута користи у предговору, по нашем мишљењу, није употријебљена у ускотерминолошком смислу. То ипак уопште не значи да поменутом језичком слоју није посвећена довољна пажња, већ је то прије показатељ недовољног интересовања ондашње србистике за ову лингвистичку дисциплину. У *Речнику* је фразеолошки слој језика, тј. језичке јединице идиоматског карактера које одликују релативна устаљеност облика и значења, способност репродуковања у готовом облику и експресивност, именован као *изрази* и нашао своје мјесто, као што смо већ поменули, иза појединачних рјечничких одредница.

Састављачи поједине изразе, међутим, нијесу увијек семантизовали иза *кључне ријечи* која улази у њихов састав као компонента израза. Из тога разлога понекад је отежано налажење одређеног израза. Као примјер наводимо један од веома фреквентних идиома у Његошевом дјелу из етнокултурног концепта „род”. У питању је идиом *ископати траг* који се тумачи иза глаголске компоненте израза *ископати (се)*. Аутори рјечника тумаче једно од четири значења глагола као фигуративно и семантизују га ‘истражити, затрети,

уништити' [Стевановић и др. 1983 I: 292], а у изразима послије наведеног значења даје се идиом: *ископати се (кућа, траг)* истражити се, угасити се потомство (коме), нестати; угинути, док је иза одреднице *траг*, која представља кључну ријеч у идиому, тумачење израза изостало, чак се и не упућује на друго мјесто на коме је идиом дефинисан, а наведени су и објашњени идиоми који су настали његовим варирањем *траг по трагу затријети, ископати*, затим *траг по трагу погинути*, у коме је компонента израза – именица *траг* замијењена таутолошким синтагмом *траг по трагу*, као и идиом *не оставити трага* настао варирањем глаголске компоненте израза [Стевановић и др. 1983 II: 391]. Наравно, сви наведени идиоми имају исто значење и у фразеолошкој науци називају се варијантама.

Сличан је проблем са идиомом *угасити кућу* из истог концепта „род”, који је, узгред речено, синоним горепоменутог идиома. Иако је посвједочен у Горском вијенцу, тај идиом није забиљежен у Речнику ни послије лексеме *угасити* [Стевановић и др. 1983 II: 417], ни послије лексеме *кућа* [Стевановић и др. 1983 I: 394], док је његов синоним *ископати кућу* записан послије лексеме *ископати (се)*.

Овакве и сличне случајеве идиома од којих су први варијанте: *ископати траг, затријети траг, траг по трагу затријети, ископати, траг по трагу погинути, не оставити трага*, а други синонимима (*ископати кућу* и *ископати траг*) у фразеолошком рјечнику најсврсисходније је навести у једној рјечничкој одредници иза кључне ријечи, а различитим врстама заграда означити лексичке, морфолошке варијанте или евентуалне факултативне компоненте израза. На тај начин се избјегава непотребно понављање израза и често упућивање, и евентуални пропусти записа појединих израза. Навођење израза који спадају у исти структурно-семантички модел на истом мјесту, у једном рјечничком чланку оправдано је не само из практичних разлога – боље прегледности и лакшег проналажења траженог идиома у рјечнику – него и из методолошких и научних разлога. Оваква систематизација доприноси увиду у унутар-системске фразеолошке односе, као и одређивању удјела фразеолошког слоја језика у идиостили писца и уопште у језичкој слици свијета [подробније у Пејановић 2010: 123–156].

б. Ако *изразе* које анализирамо размотримо са аспекта састава и структуре, долазимо до закључка да су они разнородни и по саставу, и по значењу, и по поријеклу. Чини се да је главни критеријум њиховог одабира била вишелексемност и способност репро-

дуковања у готовом облику. Мислимо да су састављачи, руковође-ни мишљу да објасне и протумаче свако „тамно мјесто”, семантизовали међу изразима свако вишелексемно јединство макар то и не био фразеологизам у правом смислу ријечи. На тај начин аутори су инстинктивно прихватили схватање о широком опсегу фразеологије па се међу изразима могу наћи и пословице, изреке, клетве, заклетве, узречице, тривијални изрази, аналитичке ријечи, перифрастични предикати. Неке од наведених језичких јединица, као аналитичке ријечи и перифрастични предикати, не спадају у фразеолошки слој језика.

Пословице су у *Речнику* обично издвојене послје израза у посебни параграф са насловом *Н. посл.*, тј. народне пословице: *вра-на врани очи не извади* [Стевановић и др. 1983 I: 101], *није крв вода* [Стевановић и др. 1983 I: 374], *ко ће боље широко му поље* [Стевановић и др. 1983 II: 81], мада понекад налазе мјесто међу осталим изразима, као у сљедећем примјеру: *чија је сила тога је и правда* [Стевановић и др. 1983 I: 318]).

У *Речнику* су забиљежене и различите узречице: *боже мили, боже мој* [Стевановић и др. 1983 I: 39], *жалосна ти, кукала ти (му) мајка* [Стевановић и др. 1983 I: 423], као и клетве: *зло ти јутро* [Стевановић и др. 1983 I: 323] и заклетве, затим тривијални поздрав: *како си, како сте* [Стевановић и др. 1983 I: 335], *помоз бог* [Стевановић и др. 1983 I: 40], па чак и аналитичке ријечи: *кад год, мало кад* [Стевановић и др. 1983 I: 328], *како год* [Стевановић и др. 1983 I: 335], *колико прије, што прије, прије него* [Стевановић и др. 1983 II: 161] и перифрастични предикати који не спадају у фразеологију у правом смислу ријечи: *учинити услугу, учинити част* [Стевановић и др. 1983 II: 459], *чинити весеље, чинити захвале* [Стевановић и др. 1983 II: 501]. Примјену оваквог поступка у рјечнику писца, имајући у виду његову намјену, циљеве и кориснике, ни у ком случају не сматрамо погрешном, напротив, сасвим је оправдана и досљедно спроведена. За будући пак *Његошев фразеолошки рјечник* она није прихватљива. Толико о синтаксичкој структури израза, како их именују састављачи, а што се тиче семантизације саме фразеологије можемо изрећи само похвалне ријечи. Прецизност, тачност и диференцираност значења појединачних израза главна је карактеристика у опису овога језичког слоја. Извјесно понављање одређених израза као у случају фразеологизама истога значења у чији састав улазе глаголи различитог вида, свршеног

и несвршеног, условљено је презентацијом грађе иза сваке лексе-
ме која је саставни дио фразеологизма. Овакав методолошки посту-
пак понекад оптерећује читање рјечника, али он је скоро неминован
у општем дескриптивном рјечнику, осим ако се замијени упући-
вањем на одредницу са видским парњаком.

У фразеолошком рјечнику овај недостатак лако се отклања ста-
вљањем у заграду видског парњака глагола. Слично понављање из-
раза евидентно је и у случају лексичког варирања компоненти фра-
зеологизама. Сваки од наведених израза последије дефиниције илу-
строван је контекстом из најмање једног дјела и овај поступак сма-
трамо не само оправданим већ и неопходним јер тек контекстуална
употреба фразеолошке јединице разоткрива њено суштинско зна-
чење и функцију.

7. Ако састав презентираних *израза*, које ми разматрамо као фра-
зеологију, анализирамо са функционално-стилског аспекта, увјери-
ћемо се да су у Његошевој идиоматици представљени фразеологи-
зми из различитих функционалних стилова. То не чуди с обзиром
на различите књижевне жанрове који су ушли у корпус. Потпуно је
очекивано да се у *Горском Вијенцу* и *Лажном цару Шћепану Ма-
лом*, спјевовима у драмској форми, међу изразима нађу фолклорни
давати, *дати божју вјеру* [Стевановић и др. 1983 I: 83], *од врх гла-
ве до зелене траве* [Стевановић и др. 1983 I: 115], *жива ватра*, *жи-
ви огањ* [Стевановић и др. 1983 I: 214] и фразеологизми из народ-
ног језика *наврат-нанос* [Стевановић и др. 1983 I: 102], *засврбјели
су дланови* [Стевановић и др. 1983 I: 162] *куповати мачку у врећи*
[Стевановић и др. 1983 I: 104] као и они дијалекатског карактера *ло-
мити врат* 'ићи по тешком непроходном терену' [Стевановић и др.
1983 I: 101], *по прсту каживати* [Стевановић и др. 1983 II: 194]. У
Његошевој *Биљежници* и изабраним *Писмима* фиксирани су и књи-
шки, библијски изрази *ангел хранитељ* [Стевановић и др. 1983 I:
7], *глас вопијућега (вапијућега) у пустињи* [Стевановић и др. 1983
I: 116], али и они из разговорног језика *попити сву памет* [Стева-
новић и др. 1983 II: 90]. Састављачи *Речника* нијесу диференцира-
ли изразе према овом критеријуму. Квалификатор стоји само уз по-
једине изразе који у свом саставу садрже компоненте дијалектизме.

Ако бисмо извршили параметризацију фразеолошког слоја по
временском критеријуму, нашли бисмо међу фразеологизмима и
архаизме и историзме: *дати вјеру*, *на вјеру*, *поћи под гомилу* [Стева-
новић и др. 1983 II: 112], *проклета гомила* [Стевановић и др. 1983

II: 180], *мирити крви* [Стевановић и др. 1983 I: 373], и наравно фразеолошке јединице које су актуелне и данас у савременом језику *знати у прсте* [Стевановић и др. 1983 II: 194], *пукнути, пући од смијеха* [Стевановић и др. 1983 II: 197]. Није мали број и ауторских околиналних Његошевих израза које су састављачи *Речника* уочили и укључили међу изразе, наравно, аутори их ничим не издвајају од општејезичких израза, тј. правих фразеологизама, јер нијесу ни имали за циљ такве задатке: *Косово је легло* [Стевановић и др. 1983 I: 404] и сл.

У будућем фразеолошком рјечнику издвајање ауторских околиналних фразеологизама од општејезичких, узуралних фразеологизама један је од обавезних задатака јер представља значајан аспект у изучавању Његошевог идиостила.

8. Ми смо се и у ранијим радовима освртали на поједина питања обраде фразеологије у *Речнику Његошевог језика*. На примјеру израза *хвала Бџу* ‘сложена узречица којом се изражава захвалност богу за нешто’ и *хвала Бџу* такође узречица, само са новом другачијом функцијом и модалним значењем: исказивање чуђења, појачавање упитности, илустровали смо раздвајања значења једног некада полисемичног израза, закључивши да изразе попут овог треба третирати као хомониме, односно два различита израза и сходно томе семантизовати их у посебним рјечничким одредницама [подробније у Пејановић 2010: 109–112].

Поглед на системске односе из фразеолошке перспективе омогућује бољи увид не само у систематизацију фразеологије већ и лексике, па то може да допринесе и њеној тачнијој лексикографској обради. С тим у вези мислимо да би и лексему *траг* у трећем значењу (у *Речнику* она се тумачи као полисемична ријеч са три значења), од којих се и прво диференцира: **1. а** ‘отисак (стопала, папака, шапа, копита, точка или чега сл.) на тлу којим је ко прошао (што прошло)’; **б.** ‘пут којим је неко прошао’; **2.** ‘остатак, било какав знак постојања чега’; **3.** ‘потомство, колено’ [Стевановић и др. 1983 II: 391] било правилније издвојити у посебан рјечнички чланак, тј. не сматрати је једним од значења полисемичне ријечи, како је то урађено у анализираном рјечнику. Аргументујемо то чињеницом да се она среће углавном у фразеолошки везаном значењу у идиомима истог структурно-семантичког модела: *ископати, затријети траг, не оставити трага* и да она више нема никакву семантичку везу са лексемом *траг* у њеном основном значењу.

Интересовала су нас и питања састављеног и растављеног писања појединих лексема односно израза у *Речнику*, јер је тиме директно условљен статус фразеолошких јединица [Пејановић 2012⁶].

Неуједначена презентација појединих израза и лексема у *Речнику Његошева језика*, поређење са нашим другим рјечницима и разлози такве фиксације били су, између осталог, предмет пажње нашег другог рада који се бавио питањем творбе нових ријечи насталих срашћивањем фразеолошких израза [Пејановић 2012⁸].

9. Овим, међутим, није исцрпљена тема нашег истраживања: *Речник Његошева језика* инспиративан је за нова и нова аналитичка читања. Наша прелиминарна анализа, на примјер, открива да поједини случајеви које аутори третирају као самосталне лексеме у рјечнику имају у ствари фразеолошки везана значења, оне се по правилу срећу само у фразеолошким јединицама, у шта се можемо увјерити и на основу тачне дефиниције самих аутора. На примјер, у рјечничком чланку *га* у другом значењу: ‘сувишно и без одређеног значења, у реченицама за претњу, обично уз узвични прилог *тешко*’ [Стевановић и др. 1983 I: 110] или у одредници *пиличник* ‘ниједна особа, нико’ која се илуструје са пет примјера од којих су у сваком посвједочени фразеологизми из различитих дјела [Стевановић и др. 1983 II: 25] и сл. То је питање, међутим, потребно размотрити у посебном раду.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

ГВ 2005: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица, 2005.

Герд 2011: А. С. Герд. *Из историје науке*. <http://ojs.lib.pu.ru/>

Ларин 1962: Б. А. Ларин. *Основные принципы «Словаря автобиографической трилогии М. Горького» у Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография: Хрестоматия и учебные задания*. Санкт-Петербург, 2002. с. 443–450.

Пејановић 2010: Ана Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца. Фразеолошки жанрови*. Културни концепти. Руски преводи. Монографија, ЦАНУ. Подгорица, 2010.

Пејановић 2012⁹: Ана Б. Пејановић. *Његошев фразеолошки рјечник (Лексикографска концепција)*. Осми лингвистички скуп „Бошковићеве дани”. Одржан 27. маја 2011. Подгорица: ЦАНУ, 2012, с. 87–94. (Научни скупови, књ. 109. Одјељење умјетности, књ. 36).

Пејановић 2012⁶: Ана Б. Пејановић. *Нормативна и ауторска употреба фразеологије*. Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 15–17. IX 2011). [Књ.] 41/1: Српски језик и његове норме. Београд, 2012, с. 471–478.

Пејановић 2012⁹: Ана Б. Пејановић. *Фразеолошке јединице као мотиватор у творбеном процесу*. Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Главни уредник Рајна Драгићевић. Београд: Филолошки факултет. Универзитет у Београду, 2012, с. 689–700.

Пешикан 1970: Митар Пешикан. *Руска лексикографија и рјечници наших писаца*. *Споне*, №4, Никшић, 1970.

Стевановић и др. 1983 I: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.

Стевановић и др. 1983 II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.

А. Б. ПЕЈАНОВИЧ

ФРАЗЕОЛОГИЈА В „СЛОВАРЕ ЈАЗЫКА П. НЕГОША”

Резюме

В настоящей статье автором рассматривается лексикографический подход к подаче фразеологического материала в «Словаре языка Негоша». Предварительный анализ разного рода выражений, зафиксированных в данном лексикографическом источнике, был проведен в связи с созданием первого фразеологического словаря писателя в отечественной лексикографии. ФЕ анализируются с точки зрения их состава, структуры, происхождения, распространения и, с точки зрения их экспрессивно-стилистических свойств.

Ключевые слова: фразеологическая единица, «Словарь языка П. Негоша», лексикография, авторская (писательская) лексикография, «Фразеологический словарь, Негоша»